

ПРАВОВА ПРИРОДА АКТІВ М'ЯКОГО ПРАВА ОРГАНІВ РАДИ ЄВРОПИ

Ямельська Х.Ю.,

Аспірантка кафедри міжнародного права

Інституту міжнародних відносин

Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник: кандидат юридичних наук,

доцент М. М. Гнатовський

Ямельська Х.Ю. Правова природа актів м'якого права органів Ради Європи

У статті досліджується ефективність м'якого права як регулятора правовідносин, що виникають між державами учасницями Ради Європи. Проводиться аналіз існуючих підходів до визначення м'якого права. Пропонується відхід від традиційного сприйняття міжнародного права як розробленої державами системи норм загальнообов'язкового характеру, враховуючи постмодерні тенденції щодо трансформації національних правових систем.

М'яке право визнається реальним різновидом сучасного міжнародного права, яке спричиняє юридичні наслідки. Визначено джерела, що складають «м'яке право» в рамках системи права Ради Європи. Досліджується вплив актів м'якого права органів Ради Європи на законодавство України. Визначаються перспективи розвитку м'якого права у досліджуваній сфері. Розглянуто роль актів «м'якого права» на прикладі актів Венеціанської комісії (Європейської комісії за зміцнення демократії через право) та Європейського Комітету із запобігання катуванню і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню, що є спеціалізованими установами Ради Європи. Проаналізовано приклади впливу актів м'якого права органів Ради Європи на національні правові системи країн учасниць. Визначено їх аксіологічний вплив на демократизацію національних правових систем та формування людиноцентристської правої ідеології на просторах Європи. Визначено, що збільшення орієнтації парламентів та урядів країн учасниць Ради Європи на акти м'якого права її органів при розробці проєктів законодавчих актів та на наявність позитивного висновку цих органів щодо ключових інституційних законопроєктів.

Розглянено місце актів м'якого права органів Ради Європи в системі джерел міжнародного та національного права варто через призму соціологічної школи права.

Ключові слова: м'яке право, soft law, міжнародно-правове регулювання, Рада Європи, міжнародне право, рішення міжнародних організацій, рішення міжнародних судових органів.

Yamelska H.Yu. The legal nature of soft law acts of the Council of Europe

The article examines the effectiveness of soft law as a regulator of legal relations between the member states of the Council of Europe. Existing approaches to the definition of soft law are analyzed.

Author proposes to separate from the traditional conception of international law as a system of universally binding norms developed by states, taking into account postmodern trends in the transformation of national legal systems. Soft law is recognized as a real form of modern international law that has legal consequences. The article appoints the sources that make up the soft law within the legal system of the Council of Europe.

The influence of soft law acts of the Council of Europe bodies on the legislation of Ukraine is investigated. Prospects for the development of soft law in the research area are determined.

The role of "soft law" acts is presented on the example of the acts of the Venice Commission (European Commission for Strengthening Democracy through Law) and the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, which are specialized agencies of the Council of Europe.

Examples of the impact of soft law acts of the Council of Europe on the national legal systems of the participating countries are analyzed. Their axiological influence on the democratization of national legal systems and the formation of human-centered legal ideology in Europe has been determined. The article determines the orientation of the parliaments and governments of the member states of the Council of Europe on the acts of soft law of its bodies in the legislation. The place of soft law acts of the bodies of the Council of Europe in the system of sources of international and national law is considered through the prism of the sociological school of law.

Key words: soft law, international legal regulation, the Council of Europe, international law, decisions of international organizations, decisions of international judicial bodies.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день система міжнародних відносин, що була сформована в основному після Другої світової війни активно змінюється на нову, з іншими суб'єктами та правилами взаємодії.

В свою чергу міжнародне право є основним регулятором міжнародних відносин задля їх ефективної взаємодії та запобіганню критичним розбіжностям у сфері фундаментальних прав людини. Тому на сьогодні перед міжнародним правом постають нові виклики.

Однак, сучасна система міжнародного права, зважаючи на свою неоднорідність, статичність та складність процесів правотворчості демонструє неспроможність швидко та ефективно регулювати правовідносини міжнародного співтовариства. Деякі науковці називають це кризою позитивного міжнародного права, що провокує необхідність у пристосуванні статичних міжнародно-правових норм до суспільних відносин, що постійно розвиваються.

Концепція м'якого права почала формуватися у 70-і роки ХХ ст., спровокувавши дискусії у науковому середовищі щодо факту свого існування, а також щодо його змісту та функцій. До сьогоднішнього дня м'яке право знаходиться у фокусі досліджень сучасних вчених.

Велика кількість актів м'якого права є певною альтернативою «твердому» міжнародному праву та свідчить про ефективність такого механізму узгодження позицій держав з актуальних, втім часто суперечливих, питань міжнародних відносин.

Сьогодні в українській науці міжнародного публічного права відсутнє комплексне дослідження правової природи актів м'якого права Ради Європи. Зважаючи на реальний вплив актів м'якого права органів Ради Європи на національну правову систему України, постає праксіологічна потреба в теоретико-правовому дослідженні його правової природи.

Мета статті – дослідження ефективності м'якого права як регулятора правовідносин, що виникають між державами учасницями Ради Європи. Проведення аналізу існуючих підходів до визначення м'якого права. Пропозиція відходу від традиційного сприйняття міжнародного права як розробленої державами системи норм загальнообов'язкового характеру, враховуючи постмодерні тенденції щодо трансформації національних правових систем. Визнання м'якого права реальним різновидом сучасного міжнародного права, яке спричиняє юридичні наслідки. Дослідження впливу актів м'якого права органів Ради Європи на законодавство України, а також визначення перспектив розвитку м'якого права у досліджуваній сфері.

Актуальність даної статті зумовлена тим, що в умовах сучасних міжнародних відносин суб'єкти міжнародного права зіштовхуються з ситуаціями, які виходять за рамки позитивного нормативного регулювання. Сучасна система міжнародного права, зважаючи на свою неоднорідність, статичність та складність процесів правотворчості демонструє неспроможність швидко та ефективно регулювати правовідносини міжнародного співтовариства.

Право органів Ради Європи може мати характер твердого, нормовстановлюючого права та разом з тим може мати свій вираз у формі «м'якого права», вплив останнього є дуже суттєвим на законодавство країн учасниць.

Сьогодні в українській науці міжнародного публічного права відсутнє комплексне дослідження правової природи актів м'якого права Ради Європи. Зважаючи на реальний вплив актів м'якого права органів Ради Європи на національну правову систему України, постає праксіологічна потреба в теоретико-правовому дослідженні його правової природи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

У зарубіжній літературі питання м'якого права досліджували А. Бойл, М. Голдман, Я. Клабберс, М. Поллак, Ф. Снайдер, К. Якобссон, М. Шоу, Л. Зенден, Д. Трубек, П. Коттрелл, Р. Р. Бекстер, Д. Голд, Р. Уоллас Е. Т. Гасмен, Т. Мейер, Х. Хиллгенберг.

Серед вітчизняних вчених концепцію м'якого права розглядали І. Лукашук, Т. Нешатаєва, С. Черніченко, Г. Тункін, Г. Вельямінов, М. Веліжаніна, Р. Колодкін, В. Талімончик, К. Бекашев, О. Задорожній, В. Мицик, В. Муравйов, В. Буткевич, Ю. Ключковський, Л. Луць, О. Мережко, К. Смирнова, М. Буроменський, В. Денисов, О. Нігреєва, Л. Корчевна, Г.Тункін, Д. Терлецький.

Виклад основного матеріалу.

Існує багато підходів до розуміння правової природи і безпосередньо визначень поняття soft law, оскільки воно включає в себе широке коло інструментів та функцій, які ускладнюють його визначення. Концепція «м'якого права» є по суті міждисциплінарною та знаходиться на перетині міжнародного права, теорії між-

народних відносин, політології. Розглянемо кілька підходів вітчизняних вчених та зарубіжних вчених до розуміння м'якого права.

Перший підхід полягає в тому, що м'яке право розглядається як особливий вид правових норм, які мають загальну установку та м'яке право може уособлювати неправові норми, що містяться у міжнародних актах (спільні заяви, комюніке).

Прихильником такої точки зору є І. І. Лукашук. Він відзначає, що «аналіз доктрини і практики показує, що цей термін використовується для позначення двох різних явищ. В одному випадку мова йде про особливий вид міжнародно-правових норм, в іншому – про неправові міжнародні норми. У першому випадку маються на увазі такі норми, які на відміну від «твердого права» не породжують чітких прав і обов'язків, а дають лише загальну установку, якій тим не менш суб'єкти зобов'язані слідувати. До другого виду норм «м'якого права» належать ті, що містяться в неправових актах, в резолюціях міжнародних органів та організацій, у спільних заявах, комюніке [1, с. 144–145]. Схожій позиції дотримується К. Чинкін [2, с. 58].

Існує група вчених, котрі скептично відносяться до правової природи м'якого права та дотримуються позитивістського підходу, називаючи його «передправом», тобто, у тому сенсі, що згодом неодмінно відбувається його трансформація у тверде право.

Наприклад, Д. Шелтон відмічає, що «м'які» закони використовуються, як попередники або як додатки до законодавчих актів [3].

Цей погляд поділяє відомий український науковець В. В. Мицик, який вважає, що «нормами так званого «м'якого права» є інституційні, рекомендаційні неправові норми, які містяться в документах міжнародних міжурядових організацій, настанови яких можуть мати обов'язковий політичний, але не юридичний характер» [4, с. 182].

Варто зазначити, що є вчені, котрі не вбачають в актах, що відносяться до категорії м'якого права, правової природи. Прихильником цієї позиції є Малкольм Н. Шоу, який вважає, що «м'яке право» не є правом, а являє собою необов'язкові документи та угоди рекомендаційного характеру, кодекси правил поведінки або стандартів тощо [5, с. 110 – 111].

Приблизно такої ж позиції дотримується М. Ю. Веліжаніна, котра стверджує, що «м'яке право» – це сукупність юридично необов'язкових міжнародних норм, створюваних державами, міжнародними організаціями, що не суперечать основним принципам і нормам міжнародного права і спрямовані на врегулювання міжнародних відносин. Ці норми не містять міжнародно-правових зобов'язань і закріплюються в рекомендаційних актах міжнародних організацій, багатосторонніх, двосторонніх і односторонніх політичних актах держав» [6].

Слід погодитись із О. О. Нігреевою, що враховуючи складність та багаторівневість сучасної міжнародної системи, невизначеність із її суб'єктним складом, відсутність чіткого підходу до правотворчості та переліку джерел міжнародного права, такий позитивістський підхід до розуміння *soft law* виглядає надто спрощеним [7, с. 148].

Цікавим вбачається погляд західних вчених, котрі оцінюють категорію *soft law* через призму загального права (*common law*) в країнах англо-американської правової сім'ї, яким властиве широке застосування прецедентного права.

Так, Е. Т. Гасмен (Andrew T. Guzman) та Т. Мейер (Timothy Meyer), пропонують виокремлювати такі види міжнародного «м'якого права», як міжнародне законодавче *soft law* (*international legislative soft law*) та міжнародне загальне право (*international common law*). Так, вищезазначені автори визначають «міжнародне загальне право» як «набір необов'язкових правил та стандартів, розроблених міжнародними трибуналами, які були утворені із зобов'язань за «твердим правом» [8, с. 1]. Що ж до міжнародного законодавчого «м'якого» права, то Е. Т. Гасмен (Andrew T. Guzman) та Т. Мейер (Timothy Meyer) відносять до нього норми, що виникають через міжнародні законодавчі інституції, під якими вони розуміють міжурядові інституції, що утворюють міжнародні інструменти за допомогою обговорення, переговорів та фінального голосування. До таких інституцій дослідники відносять Раду Безпеки ООН, Генеральну Асамблею ООН, Конференції сторін (або ж Асамблеї сторін), що діють у форматі багатосторонніх міжнародних договорів (наприклад, Конференція сторін Рамкової конвенції ООН про зміну клімату тощо) [9, с. 23–24]. Слід погодитися з О. О. Мережком, що сьогодні в правовій доктрині зустрічаються дві протилежні точки зору щодо правової природи (з віднесенням або ні до джерел міжнародного права) актів міжнародних організацій (переважно актів м'якого права). На думку одних авторів рішення міжнародних організацій не є джерелами права, а на думку інших вони є певним проміжним рішенням права [10, с. 97].

У випадку з інституціями Ради Європи це питання фактично розглядається у площині двох крайніх підходів.

Отже, для з'ясування правової природи актів органів Ради Європи доцільним є : а) розглянути характер актів, б) врахувати постмодерні тенденції щодо трансформації національних правових систем.

Розглядаючи характер актів м'якого права органів Ради Європи варто звернути увагу на їх місце в системі джерел права і на врахування впливу фактору праворозуміння на визначення відповідного місця в системі джерел права. Джерела права (йдеться про формальні або юридичні) – це офіційні форми закріплення норм права [11, с. 29]. Основними джерелами вираження норм права у теорії держави і права з точки зору юридичного позитивізму вважають нормативно-правові акти, нормативно-правові договори, правові звичаї та судові прецеденти. Класично, розгляд джерела права через призму юридичного позитивізму або нормативізму робить акцент на його обов'язковості для суб'єктів правовідносин в системах міжнародного чи національного права.

Однак, як вже було продемонстровано, правова природа актів м'якого права не є класичною і це не дозволяє об'єктивно оцінити їх місце в системі джерел права з позиції юридичного позитивізму. У цьому контексті доцільним є розглянути їх місце в системі джерел права через призму широкого типу праворозуміння (школа природного права, соціологічна школа права та психологічна школа права).

Для представників природно-правової доктрини джерелами права є природні, невідчужувані права людини [12, с. 152]. Такий підхід дозволяє дещо гнучкіше поглянути на роль актів м'якого права органів Ради Європи через наступні фактори : 1) акти м'якого права часто стосуються питання фундаментальних прав людини; 2) акти м'якого права сьогодні справляють істотний вплив на модернізацію національного законодавства та трансформацію національних механізмів захисту прав людини.

Однак, найбільш цікавим видається розгляд місця актів м'якого права через призму соціологічно-психологічного праворозуміння, зважаючи на сучасну тенденцію до поєднання соціологічної та психологічних шкіл права, "...прихильники соціологічної юриспруденції джерелом права визнають типізовані взаємовідносини між суспільними союзами, які передують появі правової норми." Розглядаючи місце актів м'якого права в системі джерел права у відповідності до соціолого-правового підходу варто відзначити, що сьогодні аксіологічні маркери закладені у багатьох актах м'якого права органів Ради Європи породжують нові конструкції соціальної свідомості і часто через цю призму змушують національні парламенти жорстко враховувати ключові вимоги відповідних актів м'якого права. Така соціальна дійсність перетворює відповідні акти м'якого права органів Ради Європи в специфічне джерело в системах міжнародного та національного права [12, с. 152].

На фундаментальному рівні джерелами твердого права Ради Європи, є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, яка слугує основою для Європейського суду з прав людини, а також Статут Ради Європи 1949 року (Лондонська Угода). За своєю юридичною силою ці акти наближаються до конституції на національному рівні. Крім того, рішення Європейського суду з прав людини мають прецедентний (твердий) характер для держав учасниць.

Автори монографічного видання з права Ради Європи Флоранс Бенуа-Ромер і Хайнріх Клебес вважають, що в системі права Ради Європи існує група так званих «конституційних» джерел. До цієї групи вказані автори відносять Статут Ради Європи 1949 р., Статутні резолюції, Статутні конвенції, підсумкові декларації зустрічей на вищому рівні [13].

Таким чином, в рамках права Ради Європи статутні резолюції, які по суті є актами інституційного права та у доктрині міжнародного права джерелами міжнародного права не вважаються, мають найвищу юридичну силу на рівні зі Статутом організації, доповнюючи його зміст. На сьогодні прийнято сім статутних резолюцій Комітету Міністрів Ради Європи. Всі вони різні за своїм характером. Деякі створюють нові структури та установи, інші — дещо змінюють в організації діяльності Ради Європи. Тобто ці джерела права Ради Європи, що формально відносяться до групи джерел інституційного (м'якого права), насправді є нормовстановлюючими та не тільки нормовстановлюючими, а за своїм статусом дорівнюють до статутних норм [14, с. 561].

В рамках системи права Ради Європи, можна виділити наступні джерела, що складають «м'яке право» Ради Європи.

Це акти статутних органів та деяких спеціалізованих установ Ради Європи, такі як, наприклад:

- Рекомендації, Резолюції та Звернення Комітету Міністрів Ради Європи;
- Рекомендації, Резолюції, Висновки та Накази ПАРС;
- Рекомендації, Резолюції та Висновки Конгресу місцевих та регіональних влад Європи;
- Консультативні висновки Європейського суду з прав людини;
- акти інших спеціалізованих установ Ради Європи [15, 41].

Розглянемо роль актів «м'якого права» на прикладі актів Венеціанської комісії (Європейської комісії за зміцнення демократії через право) та Європейського Комітету із запобігання катуванню і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню, що є спеціалізованими установами Ради Європи.

Слід відзначити, що з формальної точки зору акти м'якого права органів Ради Європи мають рекомендаційний характер. І на цій підставі їх можна було б не зараховувати до джерел міжнародного публічного права.

Однак, такий формальний підхід залишає поза своєю увагою наступні фактори:

- 1) еволюцію доктрини актів м'якого права протягом 20 останніх років
- 2) тенденцію щодо зближення правових систем країн членів Ради Європи,
- 3) фактичного очікування національним законодавцем у більшості країн членів Ради Європи позитивного висновку окремих її органів на проекти ключових законодавчих актів.

Це змушує до нового погляду на правову природу таких актів м'якого права органів Ради Європи.

Слід погодитися з Ю. Ключковським, що "Природа норм «м'якого права» неоднорідна, хоча за походженням це, як правило, положення, що містяться в актах, прийнятих органами міжнародних (міждержавних чи міждержавних) організацій, зокрема ООН, Міжпарламентським союзом, Радою Європи, ОБСЄ та ін., а також утвореними ними органами (організаціями), як Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія), Бюро з демократичних інституцій і прав людини (БДПІЛ), Група держав проти корупції (GRECO) і низка інших. Зазначені акти не підлягають ратифікації (у протилежному випадку вони набувають статусу міжнародних договорів)". Це зумовлює потребу в спеціальній увазі дослідника до безпосередньої правової природи кожного акту м'якого права [16, с. 90].

Як вже зазначалося вище в сучасній доктрині міжнародного права поширеною є позиція, щодо доправової природи актів м'якого права і зокрема актів органів Ради Європи.

З цієї правовою позицією можна погодитися тільки частково. Оскільки, попри те, що акти м'якого права органів Ради Європи не мають безпосереднього регулятивного впливу на суспільні відносини - вони повною мірою впливають на трансформацію національних правових систем країн учасниць Ради Європи. Крім того, характер такого впливу протягом останніх років лише посилюється, що призводить до певної гібридності природи таких актів м'якого права. Попри відсутність обов'язку держав членів Ради Європи здійснювати модернізацію національного законодавства з урахуванням актів м'якого права органів Ради Європи - абсолютна більшість країн членів здійснює її з урахуванням положень відповідних актів. Ціла низка урядових інституцій та парламентарів в країнах членах Ради Європи організовує свою законотворчу діяльність з урахуванням положень актів Венеціанської комісії при початку розробки певного законопроекту де існує певний перетин з питанням фундаментальних прав людини, правосуддя або виборчого та референдного процесу.

Так, Виборчий Кодекс України є наслідком врахування національним законодавцем актів м'якого права Венеціанської комісії у сфері міжнародних демократичних виборчих стандартів необхідності кодифікації українського виборчого законодавства на основі критеріїв визначених актами Венеціанської комісії.

Аналогічно акти Венеціанської комісії мають великий вплив на питання прямого доступу індивіда до конституційного судочинства через повну або нормативну модель інституту конституційної скарги. Це вже призвело до запровадження згаданого інституту більшості країн членів Ради Європи (в 2016 році в Україні) і відповідно до значного посилення ефективності національного механізму захисту прав людини.

Досить схожу ситуацію можна констатувати і з впливом актів м'якого права на вдосконалення національного кримінального та кримінально-процесуального законодавства країн членів Ради Європи на основі актів м'якого права Європейського комітету запобігання катуванням, і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню. Так, зокрема, завдяки орієнтації національного законодавця в Україні та низці інших країн континентальної Європи диспозиції злочину катування в кримінальних кодексах країн учасниць Ради Європи передбачено такі мотиви вчинення цього злочину як: 1) примушування особи до вчинення або невчинення певних дій, 2) вчинення злочину через расову, національну або релігійну нетерпимість.

Аналізуючи вищенаведені приклади впливу актів м'якого права органів Ради Європи на національні правові системи країн учасниць, можна констатувати їх аксіологічний вплив на демократизацію національних правових систем та формування людиноцентристської правової ідеології на просторах Європи.

Висновки:

1. Доправовий характер актів м'якого права органів Ради Європи має ряд специфічних гібридних особливостей, що не позбавляє їх реального впливу на національні правові системи;
2. Акти м'якого права органів Ради Європи мають аксіологічний характер і мають своєю спрямованістю підвищити ефективність національного механізму захисту прав людини, судової системи та виборчого процесу в країнах учасницях;
3. Парламенти та уряди країн учасниць Ради Європи все більше орієнтуються на акти м'якого права її органів при розробці проектів законодавчих актів та на наявність позитивного висновку цих органів щодо ключових інституційних законопроектів;

4. Розглядати місце актів м'якого права органів Ради Європи в системі джерел міжнародного та національного права варто через призму соціологічної школи права - як аксіологічні маркери, які мають свій вияв в суспільній свідомості та діяльності ряду інституцій громадянського суспільства - впливаючи на законотворчу і правозастосовчу діяльність органів публічної влади.

Отже, акти м'якого права органів Ради Європи мають особливу правову природу, що не вкладається повною мірою в класичне розуміння джерел права. Це дозволяє вважати їх специфічним джерелом права, що має аксіологічне спрямування та реальний вплив на модернізацію національних правових систем країн учасниць. Однак, відсутність прямої регулятивності цих актів не дозволяє розглядати їх у якості класичного джерела права. Так, спостерігається вплив актів м'якого права органів Ради Європи на конституційне, виборче, кримінальне, кримінальне процесуальне законодавство, пенітенціарну системи країн учасниць Ради Європи. Постмодерний розвиток систем міжнародного та національного права призводить до значного посилення ролі вказаних актів для законодавчого процесу в країнах членах Ради Європи.

Список використаних джерел:

1. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть: учеб. для юрид. фак. и вузов: изд. 3-е, перераб. и доп. Москва. Волтерс Клувер, 2005. с. 415.
2. Chinkin C. The Challenge of Soft Law: Development and Change in International Law. *International and Comparative Law Quarterly*. 1989. Vol. 38. p.50 –66.
3. Shelton D. Law, Non-Law and the Problems of «Soft Law». *Commitment and Compliance: the Role of Non-Binding Norms in the International Legal System*. Oxford. 2000. p.10-35.
4. Мицик В.В. Концепція «м'якого права» (soft law). *Міжнародне право. Основи теорії*. Київ: Либідь, 2002. с. 178 – 182.
5. Shaw M. *International Law / M. Shaw*. Cambridge: Cambridge University Press. 2003. p. 1288.
6. Велижанина М. Ю. «Мягкое право»: его сущность и роль в регулировании международных отношений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. академия Министерства иностр. дел РФ. Москва, 2007. 165 с.
7. О. О. Нігреева «М'яке право» у міжнародній системі: до питання про зміст та функції. *Правова держава*. 2018. № 31. URL:<http://pd.onu.edu.ua/article/view/143485> (дата звернення: 01.03.2021).
8. Andrew T. Guzman, Timothy L. Meyer. *International Soft Law*. *The Journal of Legal Analysis*. 2010. Vol. 2. № 1. p. 171–225. URL:<https://ssrn.com/abstract=1353444> (дата звернення: 01.03.2021).
9. Guzman, Andrew T. and Meyer, Timothy. *Soft Law* (May 16, 2014). *Economic Analysis of International Law* (E. Kontorovich & F. Parisi, eds.) (Elgar Publishing, 2016); UGA Legal Studies Research Paper № 2014-17; UC Berkeley Public Law Research Paper № 2437956. URL:<https://ssrn.com/abstract=2437956> (дата звернення: 01.03.2021).
10. Мережко О.О. Проблеми теорії міжнародного публічного та приватного права. Київ: Юстиніан, 2010. 320 с.
11. Марченко М. Н. *Правоведение: Учебник*. Москва: Велби, изд-во Проспект, 2003. 416 с.
12. М.І. Козюбра. *Загальна теорія права: Підручник*. Ваїте. 2015. 392 с.
13. Флоренц Бенуа-Ромер. *Право Ради Європи: прямуючи до загальноєвропейського правового простору*. Київ: К.І.С., 2007. 252 с.
14. О. Є. Мавроматі. *Джерела «м'якого права» в системі права Ради Європи. Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 62. С. 557-562.
15. Дамірлі М. А. *Право Ради Європи: схеми, таблиці, визначення і коментарі: навч. Посіб*. Одеса: Феникс, 2007. 284 с.
16. Ключковський Ю.Б. *Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія*. Київ: Ваїте, 2018. 908 с.